

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожуунунң Хонделен
муниципалдыг бюджеттиг ортумак ниити билиг школазы

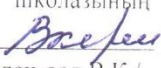
Чөпшээрээни

өөредилге талазы-биле
директорнун
оралакчызы

/Ооржак С.К./

« 23 » 08 2023 ч

Бадылааны

Хонделен муниципалдыг
бюджеттиг ортумак
ниити билиг школазының
директору
/Кенден-оол В.К./

« 23 » 08 2023 ч

10-гу (онгу) класска
тыва чогаал эртеминге
ажылчын программа
2023-2024 өөредилге чылы

Неделяда 2 ш
Бүдүн чылда: 68 шак

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы
Ооржак Саида Кысыгбайовна тургускан

Хонделен 2023

Тайылбыр бижик

Ортумак ниити өөрөдигениң 10-11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) литература» эртемине чижек программа (улаштыр – Программа) өөрөдигениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдиге кезээнде өөрөдигениң кол ниити чадазында литература эртемин шиңгээткен турар ужурлуг түңнелдерге даянып кылдырган. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөрөдигениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Ному : Е.Т.Чамзырын, А.Х.Херел, М.Н.Ооржак “Тыва чогаал”, Кызыл 2022 ч.

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Бот-тускайлаң түңнелдери:

– чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажил-ижиниң кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннуң культуразыңа, дылыңа хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

– тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылганын делгем шиңгээдиң алыры;

– аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээрине киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;

– биче буурай чонунуң төлөөлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

– кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарыңа болгаш культураларыңа хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түңнелдери:

– чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажилдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

– бодунуң ажил-чорудулганын шын мөөңөп билири, ону үнелээри, сонургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;

– бот-тускайлаң ажилдарыңа деңнээр аргаларны ажыглап билири;

– угап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөрөдиге программаның шиңгээдириниң метапредметтиг түңнелдери өөрөдигениң бүгү талаыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарып билирин, угап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларының билип алганыңа хамааржыр.

Өөрөдигениң башкарылгалыг бүгү талаыг кылдыныглары

Доозукчу:

– сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдөөн үнелээрин билир;

– ажил-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажил-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;

— өөредилге үзинде болгаш амыдырал байдалдарындасорулгаларны салып алып болгаш тодаргайлап чугаалап билир;

— бодунуң мурнунда салдынган сорулганы чедип алырда, эргежокчугула, оон иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;

— сорулгаларны чедип алып аргаларны шилиир, салдынган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;

— салдынган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түннелдин медресеп, мөөңнеп билир;

— бодунуң ажылын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түңнеп билир;

— бодунуң ажил-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алып.

Өөредилгени угаап шингээткениниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

— сорулгаларны шиитпирлээринге түннээр аргаларны тывар, оон иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;

— медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел- бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;

— бижимел медээ барымдааларда илереткен боттуг сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель- схемалыг аргаларны ажыглаар;

— өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;

— өөредилге эртеминиң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;

— билигте хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот- курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;

— угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медресеп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;

— бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;

— деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;

— планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алып.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

— албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан- херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алып;

— бөлүк-биле ажил боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

— ажилды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

— аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап,

бодунуң бодалын делгереңгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

- маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

- сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

- монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одурут дээш о.ө.) ажыглап билир;

- барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдырөөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

- сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш оон көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда кириген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

- бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

- чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдесин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, оон-биле чечен чогаалдың нарын ажадып сайгарар;

- авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болушкуннар хөгжүлдесиниң девискээри болгаш үези; болушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажадыр аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажадыр;

- чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур- уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүң (көрүштүң) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;

- чечен чогаалда ажылдап кириген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалыы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

- кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгереңгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү- биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланыышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улут эвес рецензияларны боду бижиир;

- чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

- чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (оон иштинде

музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);

— чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилик хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилик шынарларны боттандырып турарын холбаштырып сайгарар;

— чечен чогаалды гуманитарлык билигге хамаарылгалык эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалык сайгарар;

— эпиктиг, шии азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы шиижиткен көргүзүг; уран номчулганың биждилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.

Доозукчу:

— делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;

— амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;

— эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооңиштинде Интернет четкизи;

— чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-билешинчилээр арга дугайында;

— XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулга дугайында;

— чечен чогаал угланышкыннарының азы агымнарының эң-нешылгараңгай азы ылгалдык демдектериниң дугайында;

— литературлуг угланышкыннар: соцреализм, реализм;

— тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаалдыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

— теория билиишкыннерин ханы өөренир;

— чогаал сайгарылгазының аргаларын шингээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шингээди алыр.

10-гу класска «Төрөөн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ

XX вектиң эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкыннери.

Тыва литератураның үндөзилекчилериниң болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының ажыл-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндөзилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра роман-диалогия «Арзылаң Күдөрек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиязы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарыга чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарыга салдары.

Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы

С.К.-Х.Тока — көскү күрүне ажылдакчызы, тыва литератураның үндөзилекчилериниң бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очерктери: «Хөлечиктин човулаңы», «Мээң сактыышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннуң эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак) далаларын база чаа үе-чадада канчаар тургустунуп турарын, араттарның ажил-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөңгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннуң сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунуң хуухайгааралдарыңа даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр, «Маадыр ие»,

«Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Шии чогаалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улут ужал». Үшкү номдан эгелер: «Улут Москва, амыр-ла», «Улут өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ болгаш ылгавырлыг далалары.

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктеринин онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс»,

«Саны-Мөге». С. А. Сарыг-оолдуң ынакшыл болгаш философтуг шүлүктеринин онзагайлары болгаш тускай аянны.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильминин киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-ижинин дугайында литература- критиктиг статьялар.

Тоожу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тоожунуң автобиографтыг ужур- утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада роман-дилогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижичугаалажып таныжал, аът киштежи таныжал», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүглел «Алдын-кыс». Тыва чоннуң амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур- утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын- кыстың омур-хевирин. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

Сергей Бакысович Пюрбюнүн намдары, чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээлин. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажил-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүңге».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнуң шүлүк жанрын бижииринге бедик мергежилдин.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш омур-хевирлер дизайинин бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чугааның автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннуң мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг уjur-дузасы, уран-чечени болгаш тыва араттарның омур-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтуң, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтуң чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой»,

«Чүткүл», «Оттуушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдиринде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильминиң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

Роман «Дөспестер». Романның тема болгаш идеясы. Мөзү-шынар айтырыы, аныяк кижиге Хеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш омур-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың омур-хевирлери, оларны өске омур-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажил- амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин, культуразынахүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

Иргит Ужинеевич Бадраның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажилдакчысы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен уjur-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициясының онзагайы. XX векте Тываның чонунуң салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжединиң болгаш маадырларының аажы-чаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожуушкуннуң делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректин амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректин омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрөл аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалыы. Тыва литературада романның уjur-утказы. Чаа салгалдың кижилерингекижизидикчи салдарлыы.

Салчак Өдеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада классиктиг поэзия, ооң аас чогаалы-биле сырый холбаалыы.

Тоожу «Амыргалаар». Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктер: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа»,

«Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

Константин Чанзанович Тоюннуң чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

К. Ч. Тоюннуң поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижиириниң онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лирикасы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгениниң онзагайы.

Шүлүктер: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

Салим Сазыгович Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы С. С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш

тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдун хамааты туружу, бойдус лирикасы. Төрөөн черин алгаан шүлүктөрүнүн онзагайы: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

Экология болгаш мөзү-шынар темасы. Кижинин амыдыралынын бойдус-биле сырый холбаалынын дугайында чогаалчынын үзел-бодалы.

Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткенинин онзагайы. Романнын адынын символиктиг ужур-утказы.

Роман «Тывалаар кускун».

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдын кижизиг угланышкынны. Кижизиг, мөзү- бүдүш айтырыгларынын утка-шынарынын чидип турары – романнын кол чидиг айтыры. Кускуннун омур-хевиринин символиктиг ужур-утказы. Чогаалда детальдарнын ужур-уткалыгы: портрет, бойдус чурумалы. Романнын адынын ужур-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун омур-хевир, оон тыва чоннун чаңчылчаан культуразына хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсаннын чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью- Йорктун Эртөмнөр Академиясында бактап турар кижигүнү. Хамнаашкын ёзулалынын «Дириг эртинези» деп аттын эдилекчизи. Национал школанын баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктөрүнүн аас чогаалы-биле холбаалы. Чогаалдарынын улустун чаңчылдары, төрөөн черинге хамаарылга болгаш өгбелернин бурунгу мерген чагыглары- биле сырый холбаалы.

Шүлүктөр. «Сонеттер

Сонеттерде ынакшыл лирикасы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылынын онзагайы, чурумалды.

Роман «Чүгүрүк Сарала»

Тыва литературанын төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдын төрүттүнгөн төөгүзү. Романнын композициясынын онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел. Бөдүүн тыва арат Саадактын омур-хевир. Тыва кижинин амыдыралында аът. Чогаалда найырал темасы, тыва чоннун Кызыл Шериге дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлук критика.

Роман «Буян-Бадыргы»

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романнын композициясы. Күрүнө ажилдакчызы Буян-Бадыргынын омур-хевирин чуруп көргүскени. Тыванын политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чурааны. Роман-эссенин дылынын уран-чечени, бижиттингенинин онзагайы.

Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажил- чорудулгазы

Ю. Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүн тыва Шүлүк чогаалынын сайзыраарына Ю. Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын салдары. Чогаалдарынын тематикасынын онзагайы. Төрөөн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарынын маадырларнын иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиясы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнгөн», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга киирген чаа үлүг-хуузу, үштөөн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарнын салдары.

Шүлүктөр: «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, оон төөгүлүг үндезинни. Башкызы С.Б. Пюрбюге мөгейиг. Лириктиг маадырның омур-хевири.

Тыва дылда очулдуртунган орус литература

Тыва литературада А.С.Пушкин. Шүлүктөрү: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижиги». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

Тыва литературада М.Ю.Лермонтов. Шүлүктөрү: «Салгын хемези»,

«Төрөөн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

Тыва литературада Т.Г.Шевченко. Шүлүктөрү: «Дүш», «Чагыг». Россияның хаан чазаның эрге-чагыргазының ниити характеристиказы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының омуру. Лириктиг кирилделер, сөзүглел аразында умур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициязы, умур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрөөн черге ынакшыл, оон салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрөөн чон дугайында бодалдар. Чоннун хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүндүгүзели.

Тыва литературада С.П.Щипачев. Шүлүктөрү: «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтун, В.Кожевниковтун, С.Гудзенконун, А.Прокофьевтин кээп турганы. Найырал темазы, Тыва чурттун, тыва чоннун амыдыралында үндезин өскерилге чоруп турар үеде, фронтчу шүлүкчү Степан Щипачевтун келгени болгаш ажыл-чорудулгазының умур-уткалы.

Россия чоннарының литературазы тыва дылда

Алтай поэзия. Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдезинге А. О. Адаровтун киржилгези. Шүлүк

«Көшкүн чон». Чогаалдың тематиказы. Көшкүн чоннун амыдыралының онзагайы.

Шор литература. Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек). XX вектин эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндезилекчизи. Ниитилелде шор шимчээшкинниң тургустунарынга, шор литератураның сайзыраарынга чогаалчының киирген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная Шория». Төрөөн черинге ынакшылды илереткениниң онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

Расул Гамзатович Гамзатов. «Төрөөн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыглыгы, чогаалчының чүректин ханызындан көрүжү. Төрөөн дылынга, төрөөн ёзу-чаңчылдарынга, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрөөн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

Михаил Николаевич Чебодаев . Шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кижигүнү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныяк кижилер – Крепин болгаш Мартилдиг омур-хеирлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң омур-хевири.

Чоннун чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени. **Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактын төөгүзү, оон амыдыралында эн улуг олча – марлин бөлүүнге хамааржыр күчүлүг улуг балык-биле демисели. Чогаалдың кижизидилгелиг умур-утказы.

Литература теориязы

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдөзү. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

Шээжилээр чогаалдар даңзызы

10 класс

1. М.Б.Кенин-Лопсан. Шүлүктөр «Истер», «Буян-Бадыргы».

2. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүк «Саргатчай».

3. С.Б.Пюрбю. Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиттинген эгелер). Шүлүктөр: «Күскү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».

4. С.А.Сарыг-оол. Шүлүк «Ынакшыл», шүлүглел «Алдын-кыс» (шилиттинген эгелер).

5. С.С.Сюрюн-оол. Тоожу «Ногаан ортулук» (шилиттинген эгелер).

Роман «Тывалаар кускун» (шилиттинген эгелер).

Шүлүк «Көк-көк даглар».

6. С.Ө.Тамба. Шүлүк «Мээң байым».

7. К.Ч.Тоюн. Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

10-гу класска тыва чогаалга календарь-тематиктиг план

№	Теманың ады	Ш а г ы	Онаалгазы	Ай,хүнү		кап сыр ылг а
				план	факт	
Кирилде кичээл						
1.	Тыва литератураның сайзыралы. Тыва литература XX вектин эгезинде	1	Арын 3-5			
Кижиниитилел.Курне						
2.	Салчак Калбакхөрекович Тока. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	Арын 6 таблица долдуар			
3.	С.К. Тока «Араттың сөзү»ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг Ужар»	1	Арын 7-12,13-21 №1бижимел-б			
4	Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн»	1	Арын 21			
5	С.А. Сарыг-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүк «Өскүстүн чалбарыы»	1	Ар 24 таблица долдуар Аянын номчуур			
6	Философчу болгаш ынакшыл лириказы. «Ынакшыл»,«Чараш карак»,«Үрезинчигеш»	1	Шулуктерни сайгарар			
7.	С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу»	1	Ар 52,54айт-га харыылаар			
8.	ЧСК С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу»-тыва амыдыралдың энциклопедиязы	1	Реферат кылыр			
«Кижини – төөгү– амгы үе». “Кижини-өг-бүлө”						
9	С.А.Сарыг-оол «Алдын-кыс» 1-ги кезээ	1	Ар 55 56 аянын номчуур			
10.	С.А.Сарыг-оол «Алдын-кыс» 2-ги кезээ.Уран-чечени	1	Кожамыктарны санаар, уран-чеченин сайгарар			
11.	ЧСК Чурук чуруур. Алдын-кыстың омур-хевири	1	Арын 67, төлевилел шилиир			
12.	Литература теориязы: Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	1	Конспект кылыр Арын 69			
13.	А.Адаров «Көшкүн чон»	1	Арын 393 номчуур			
14.	С.Б. Пюрбю. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Чаңгыс сөс дээш»	1	Арын 71-75 Айт-га харыылаар			
15.	Ынакшыл болгаш философчу лирика. «Күскү ссесерликке», «Белек» «Чуртталганың аялгазы».	1	Арын 77 айт-га харыылаар			
16.	С.Б.Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында»	1	Ар 79 сайгарылгалыг номчулга			
17.	Чогаалдың композициязы, сюжеттиг шугумнар	1	Уран-чеченин сайгарар			
18.	Төөгүнүн дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлдениң оруунун херечизи тоожукчу маадырның омур-хевири.	1	Ар 91 айт-га харыылаар			
«Кижини» Орус литература тыва дылда						
19.	А.С. Пушкинниң чогаалдары тыва дылда. «Тураскаал»,«Сибирьже».	1	Ар 247			

	«Хоругдаттырган кижиге»					
20	М.Ю.Лермонтовтуң чогаалдары – тыва дылда. «Салгын хемези»,«Булуттар»,«Төрөөн чурт».	1	Ар 249			
21	О.К. Саган-оол. Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.	1	Ар 52-94, таблицаны долдуурар			
«Кижиге – бойдус – бедик сайзырал»						
22.	Роман «Дөспөстөр». Боражык биле Хеймер-оолдун овор-хөвири, оларның өскө маадырлар-биле харылзаазы.	1	Ар 95,103,110			
23.	О.К. Саган-оол “Дөспөстөр”.Дылының уран-чечени	1	Арны 128			
24.	И.У. Бадра. Намдары, салым- чолу, чогаадыкчы ажил-чорудулгазының оруу.	1	Арны 129-132			
25.	«Арзылан Күдөрек» - төөгүлүг роман. Бижиттинген төөгүзү	1	Сайгарып номчуур, арын 143,162			
26.	Романның сюжеди, композициязы	1	Арны 143 чогаадыгнын теманын шилип алыр			
27.	Маадырларның овор- хөвиринге, чогаалда дылдың уран-чечен аргаларның ужурудузаны	1	Арны 162 реферат			
28.	ЧСК Тыва Республиканын моголери	1	Арны 195 айт-га харыылаар,ар 220			
29.	Н.Е. Бельчөгөшев (Койа Бельчек). «Ырлап тур мен» - төрөөн черинге ынакшылының бир тускай көстүүшкүнү	1	Арны 395			
30	С.Ө. Тамба. Чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. «Сөзүм утпа»	1	Арны 221			
31.	С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хөми»	1	Доктаадыр			
32	С.Ө. Тамба «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе»	1	Арны 226			
33.	С.Ө. Тамба «Амыргалаар» -тоожу	1	Арны 227			
34.	С.Ө. Тамба «Амыргалаар» уран-чечени,дылы	1	Ар 240, реферат илип алыр			
35.	К.Ч. Тоюн Чогаалчы дугайында сөс. «Көгөрим»,	1	Ар 243-245			
36.	«Ыраажы кыс».	1	Таблица долдуурар, ар 246, аялгазы-биле ырлап ооренир			
37.	С.С. Сурун-оол «Көк-көк даглар», «Ак»	1	Доктаадыр			
38	Шулуктерниң уран-чечени	1	Ар 254			
39.	С.С.Сурун-оол «Ногаан ортулук».Кол маадырларның ажил-хөректери	1	Ар 255			
40.	Тоожуда экология,мөзү-шынар темалары	1	Арны 275			
41.	ЧСК Чурук-биле ажил, ар 276 №2	1	Арны 276 №1			
42.	С.С.Сурун-оол «Тывалаар кускун»	1	Сайг.номчуур, ар 290			
43.	С.С.Сурун-оол «Тывалаар кускун»	1	Ар 90 №2			
44.	ЧСК Чогаадыг “Бойдус биле кижинин хини тудуш”	1	Чөдир бижиир			
45.	Р.Г. Гамзатов «Төрөөн дыл»	1	Сайг.номчуур			
46.	М.Б. Кенин-Лопсан. Намдары, чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. Чоннуң ёзу-	1	Ар 293-296			

	чаңчылдары-биле харылзаазы.					
47.	«Сонеттер»	1				
48.	«Чүгүрүк Сарала». Романның бижиттинген төөгүзү.	1	Частын ному			
49.	Тыва эрткен чүс чылдың 30-40 чылдарында.	1	Ар 315 Ынакшылдын ному			
50.	Чогаал теориязы: роман дугайында билиг.	1	Конспект кылырар 339			
51.	ЧСК Чогаадыг 1. “Менээ таарышкан маадыр” 2. “Мен Сараланын ээзи болган болзумза”	1	Салымнын ному номчуур, айт-га хар-р			
52.	«Буян-Бадыргы». Төөгүлүг көскү күрүне баштыңы.	1	Ар 341-352			
53.	Буян-Бадыргының окур-хевири.	1	Арт 353 №1 бижимел-биле			
54.	Чогаалдың уран-чечени, дылы	1	Уран-чеченин сайгарар			
55.	ЧСК Буян-Бадыргынын тогулуг эрткен оруу	1	№3 аас-биле			
56.	Ю.Ш. Кюнзегеш Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	Хронологтук таблица тургузар			
57.	Ю.Ш Кюнзегештин шүлүк чогаалы. «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда».	1	Ар 355 айт-га харылаар			
58.	«Шүлүктернин дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары».	1	Ар 357			
59.	ЧСК Ю.Ш. Кюнзегеш-шулукчу	1	Ар 357 №4 номчуур			
60.	Т.Г. Шевченко. «Дүш», «Чагыг».	1	Сайг. номчулга			
61.	.Ш. Кюнзегеш. «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин»	1	Арын 361 айт-га харылаар			
62.	Чогаал теориязы: тыва литература критиказының дугайында.	1	Конспект 362-365			
63.	С.П. Щипачев «Улуг-Хем», «Кызыл»	1	Сайг. номчулга			
64.	«Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...»	1	Сайг. номчулга			
65.	Э. Хемингуэй «Ашак биле далай»	1	Ар 365-388 номчуур			
66.	М.Н. Чебодаев «Крепин»	1	Арын 396			
67.	Чогаалда улусчу ёзу-чаңчылдарны чуралы.	1	Арын 398 №5 деннеп сайгарар			
68.	Литература – амыдыралдың көрүнчү.	1	Чайгы онаалгалар			
		68				

Ажылчын программага эдилге кылганының чылдагааны

[illegible]